

Тронько П. Т.

**Державна програма
науково-документальної серії книг
«Реабілітовані історією»:
досвід, проблеми, перспективи**

В історії кожного народу є і героїчні, і трагічні сторінки. У нашій історії чи не найтрагічнішими є ті, які пов'язані з репресивною політикою радянського тоталітаризму. В історичній пам'яті народу назавжди закарбувалися людські трагедії 30-х років, коли за одне лиш необережно сказане слово можна було поплатитися життям. Сотні тисяч людей загинуло й зовсім безвинно, бо спрацьовувала заохочувана режимом система доносів і наклепів. Непоправних і нічим не виправданих втрат зазнав український народ внаслідок масових політичних репресій, різноманітних утисків прав і свобод, які торкнулися всіх без винятку верств населення, обірвали та скалічили життя мільйонів громадян, наших співвітчизників.

Звільнення від негативної спадщини — непросте завдання. Воно вимагає не тільки формального відтворення картини злочинів, але й глибокого осмислення їх коренів. Воно може бути успішно вирішене лише величезною концентрацією зусиль вчених, тисяч ентузіастів, які вбачають у чесному відтворенні історичної правди — запоруку неповернення до часів страшного лихоліття.

Перший, дуже важливий крок до реалізації цього завдання був зроблений ще в радянській Україні. 17 квітня 1991 р. Верховна рада республіки ухвалила Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», в якому знайшла у собі мужність визнати: «мільйони безвинних людей на підставі антигуманних і антидемократичних законів та внаслідок прямого беззаконня і свавілля зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання та релігійні переконання». Рішуче

відмежувавшись від терористичних методів керівництва, Верховна Рада, як відомо, одним із своїх пріоритетів проголосила відновлення історичної справедливості.

Відповідаючи на соціальний запит українського суспільства, Національна академія наук, Інститут історії України НАН України, Служба безпеки України, спільно з Державним комітетом по пресі, Українським історико-просвітницьким товариством «Меморіал», Всеукраїнська Спілка краєзнавців ініціювали Державну програму науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» — видання по відновленню історичної пам'яті про трагічні сторінки нашої історії.

Багатотомне видання покликане служити відновленню історичної справедливості, ґрунтовному висвітленню трагічних подій в історії України, повернути їй незаслужено забуті імена державних діячів, науковців, митців, робітників і селян, вшанувати тих, хто боровся за свободу і незалежність України.

Президія Верховної Ради України 6 квітня 1992 року та Кабінет Міністрів України 11 вересня 1992 року своїми постановами підтримали ініціативу науковців та громадськості. Для організації роботи по підготовці згаданої серії книг було затверджено Головну редакційну колегію науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», створені обласні редколегії та науково-редакційні групи, які розпочали підготовку обласних томів.

В Інституті історії України НАН України на відділ регіональних проблем історії України було покладено науково-методичне забезпечення виконання Державної програми «Реабілітовані історією». Фахівці відділу розробили «Методичні рекомендації науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”», в яких визначили методологію наукового дослідження, структурували обласні томи.

Структура кожного обласного тому включає декілька книг. У першій книзі публікується вступна стаття-дослідження, в якій основна увага фокусується на особливостях функціонування радянського режиму на території області. Нариси про незаслужено забутих та репресованих державних діячів, діячів науки, культури, політиків, робітників, селян дають читачеві

можливість уявити масштабність «соціальної чистки» радянського суспільства. Розділ «Мовою документів» дає уявлення про методи роботи радянських спецслужб. В книгах подаються також списки репресованих, підготовлені на основі архівно-слідчих справ. Кількість книг по кожній області залежить від кількості репресованих громадян.

Міністерству освіти України доручалося включити до планів наукових досліджень вищих навчальних закладів підготовку матеріалів до книг про репресії по кожній області.

Одночасно при Головній редколегії був створений відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ, співробітники якого співпрацюють із Галузевим архівом Служби безпеки України щодо виявлення архівних документів. Постанова також передбачала фінансування окремого періодичного видання «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ».

Міністерству фінансів України доручалося передбачити кошти на витрати пов'язанні з виконанням Державної Програми «Реабілітовані історією». На жаль, економіко-політична криза середини 1990-х років практично загальмувала усю роботу. Частина новостворених обласних груп виживала на 40–60 гривень заробітної платні. Як наслідок — в обласних редакційних групах залишилися працювати лише ентузіасти — історики та краєзнавці. Неодноразові звернення Головної редколегії до Уряду і Президента України залишалися без належного реагування. Лише у 1997–1998 рр. Головна редколегія зуміла відновити роботу обласних редакційних груп, налагодити продуктивний науковий й творчий процес підготовки томів.

Серйозним випробуванням на першому етапі стало співробітництво зі Службою безпеки України. З самого початку далеко не всі керівники її центрального апарату, обласних управлінь усвідомлювали необхідність виконання такої Державної програми. Лише поступово, зі зміною керівників старої генерації, розгортанням процесу наукового пошуку виникло взаєморозуміння й почали складатися творчі стосунки. Проте без оприлюднення загальних/узагальнених статистичних даних репресивного апарату СРСР/УРСР, його інформаційно-аналітичних документів годі сподіватися на реконструкцію реальних історич-

них подій, з'ясування умотивованості й масштабів репресій в Україні загалом та в її регіонах зокрема.

Підписані Президентом України В. Ющенком Укази щодо увічнення пам'яті жертв голодомору та політичних репресій суттєвим чином прискорили роботу обласних державних адміністрацій щодо підготовки та друку обласних томів науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Вже видалено перші книги у 21 області України. Низка областей видали другі та треті книги обласних томів. Загальній об'єм надрукованих томів складає 18146 сторінок, опубліковано 516 нарисів, 1959 оригінальних документів, 881 фотодокументів, оприлюднено 153871 прізвище репресованих громадян України.

Виключно за спонсорські кошти надруковано 22 числа наукового часопису «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», аналогів якому немає на теренах колишнього радянського Союзу. Упродовж останнього десятиліття журнал є єдиним спеціалізованим виданням на пострадянському просторі, де публікуються наукові розробки з історії колишніх радянських спецслужб, дослідження щодо становлення та різних аспектів функціонування радянської тоталітарної системи.

За архівно-слідчими справами, які знаходяться у Національному архівному фонді України, працівниками обласних науково-редакційних груп виявлено й складено картки на більш як 700 тисяч репресованих громадян. Розпочата робота по виявленню імен громадян, які були депортовані під час масової насильницької колективізації 1920–1930-х років та боротьби з ОУН–УПА із Західної України в 1940–1950-х роках.

Реалізація Державної програми «Реабілітовані історією» відкрила новий науковий напрямок у вітчизняній історичній науці — «Дослідження радянської тоталітарної системи». На сьогодні перелік наукових статей, монографій, розвідок, кандидатських та докторських дисертацій, присвячених злочинам більшовицької системи в Україні, вже налічує більше 9 тисяч позицій.

Програма об'єднала сотні істориків, архівістів, бібліотекарів, музейників, журналістів, краєзнавців. Вони вважали своїм громадянським обов'язком відновити пам'ять сотень тисяч загиб-

лих громадян України, повернути родинам добре ім'я батьків, дідів та прадідів.

Сьогодні настав час зізнатися: коли розпочиналася Державна програма «Реабілітовані історією», ми не мали належного уявлення ні про масштаби політичних репресій, ні про кількість архівних документів, які підлягали вивченню, ні про ареали їх зберігання. Це була цілком нова справа. Здійснюючи науковий проект такого масштабу, ми вчилися на власних помилках.

Виявилось, зокрема, що в архівах Міністерства внутрішніх справ зберігаються справи на депортованих громадян. А це десятки тисяч одиниць зберігання, сотні тисяч людських долі. Таким чином, автоматично збільшується історико-пошукове та видавниче навантаження Державної програми.

Водночас необхідно зазначити, що Міністерство фінансів України з самого початку не виконувало постанову Кабінету Міністрів України. Відсутність коштів, закладених діючою постановою Кабінету Міністрів України, суттєво обмежило виконання Державної програми. Це не дало змоги створити Національний банк даних жертв політичних репресій, який матиме не лише наукове значення. Він стане у нагоді тим, хто хоче з'ясувати долю своїх рідних, отримати необхідні правові консультації. Не фінансується державою видання наукового журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», який публікує унікальні документи і матеріали. Нас змусили відмовитися від друку томів в видавництві «Українська енциклопедія» ім. Бажана, що знизило рівень уніфікованості томів.

Не всі обласні редколегії спромоглися виконати Державну програму «Реабілітовані історією». Зокрема, Хмельницька обласна редколегія, очолювана заступником голови Хмельницької облдержадміністрації Малькіним Валерієм Павловичем, вже рік як практично зупинила підготовку обласного тому. Численні звертання щодо кадрового посилення науково-редакційної групи до голови Хмельницької обласної адміністрації, голови обласної ради до цих пір ситуацію не змінили.

Не квапляться з виданням томів Львівська, Чернігівська, Чернівецька обласні редколегії. Керівники обласних редколегій,

обласних адміністрацій згаданих областей напевно не розуміють політичного значення виконання Державної програми.

Ми добре усвідомлюємо, що, хоча в напрямі реалізації державної програми зроблено вже багато, основна робота у нас попереду.

Головне наше завдання — це дотримання високого наукового рівня підготовки томів. Тепер, коли маємо поіменні списки жертв репресій в обласному розрізі, можна буде невдовзі назвати точну цифру репресованих по Україні — і в хронологічному, і в територіальному зрізі. А наступним етапом стане дослідження підґрунтя репресивної політики — морально-психологічного стану суспільства, рівня політичної культури, мотивацій злочинів, причин нехтування елементарних норм судочинства тощо. Надзвичайно важливим уявляється завдання історіографічного аналізу зробленого і активізації саме тих механізмів історичної пам'яті, які «відповідальні» за донесення до майбутніх поколінь правди про систему державного терору.

Розширення меж наукового пошуку, кадрове зміцнення обласних науково-редакційних груп, в яких працюють здебільшого науковці (кандидати і доктори наук), набутий досвід ставить вимогу перетворення їх у Регіональні центри Головної редколегії «Реабілітовані історією». Підвищення статусу, зміцнення фінансової та матеріально-технічної бази таких Центрів забезпечить можливість ефективної та системної роботи з дослідження радянського тоталітаризму, збільшить соціальну захищеність їх співробітників.

Успішність нашої Державної програми залежить від ступеня виявлення та опрацювання джерельної бази. Ми вже поставили перед необхідністю опрацювання матеріалів з архівосховищ Державного архіву Російської Федерації, Російського державного архіву соціально-економічної історії і обов'язково Центрального архіву Федеральної служби безпеки Росії. Потрібно виявити увесь документальний комплекс україніки тих країн, до яких доля закинула українців, які рятувалися від більшовизму. Тут велику й багатогранну роботу можуть здійснити спільно Президент України та Міністерство закордонних справ України. Вони на рівні міждержавних стосунків спроможні

домовитися щодо копіювання й передачі до України необхідних джерел.

У даному випадку не варто сподіватися від інших держав благодійності чи уповати на реституцію. У вітчизняних науковців та установ звично відсутні кошти на довготермінові закордонні відрядження. Але нічого нового придумувати не треба, оскільки вже відпрацьована практика міждержавного копіювання та обміну архівними документами. Наприклад, активно користуються такою практикою такі відомі науково-дослідні установи, як Гуверівський Інститут, канадські, польські архіви.

Одночасно, залучивши потенціал громадських організацій, зокрема Всеукраїнської спілки краєзнавців, необхідно організувати збирання усних свідчень громадян, які пам'ятають важкі роки сталінського лихоліття, хрущовських реформ, брежнєвського «застою», і на їх основі укомплектувати власний «архів усної історії».

Таким чином, з врахуванням набутого досвіду, виникла необхідність прийняття нової постанови Кабінету Міністрів України щодо реалізації Державної програми «Реабілітовані історією». Вона має задіяти весь адміністративний ресурс центральних та місцевих державних органів для гідного завершення Державної програми «Реабілітовані історією» в найближчі роки.

Як бачимо, перед нами знову постали численні проблеми, вирішення яких вимагає значну кількість фінансових, матеріальних та кадрових ресурсів. Але з власного досвіду знаю, що ніякі гроші у майбутньому не компенсують морально-етичних втрат сучасного та прийдешніх поколінь. Сьогодні ж, заощадивши на дослідженні трагічних сторінок вітчизняної історії, забувши про обставини загибелі наших батьків і дідів, ми у недалекій перспективі можемо отримати історичну амнезію власних дітей та онуків.

Закликаю Вас, шановні колеги, до творчої праці. Наше видання — це величний пам'ятник безвинно убієнним нашим співвітчизникам, вирок тоталітарній системі. Це справа нашої честі.